

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

Yıl : 1994

Sayı : 5

YAKIN DOĞU'DA TİCÂRET MERKEZLERİ VE PANAYIRLAR

Dr. Ahmet Turan YÜKSEL (*)

Bu çalışmamızda İslâm öncesi Arabistan ve panayırları, H. IV/M. X. yüzyıl sonuna kadar önemli ticâret merkezlerinden Mekke, Bağdad ve Basra ile Fâtimiler dönemi Mısır üzerinde duracağız.

I. İSLAM ÖNCESİ ARABİSTAN VE PANAYIRLARI

Cezîretü'l-Arab yani Arap Yarımadası coğrafi konum itibariyle dini, kültürel ve ticâri yönden tarihte hayli önem taşımıştır. Bölgenin tarım ve ziraate elverişli olmaması, ticâretin daha geniş bir şekilde yapılmasına yol açmıştır.

Câhiliye döneminde Arapların yaşadıkları yerler, Mezopotamya ile Batı Arabistan arasındaki önemli ticâret yolları üzerinde birer istasyon vazifesi görmekteydi. Bu sebeple bu dönem Arapları, zamanın milletler-arası ticâretini gerçekleştiren insanlardı. Özellikle de ticâret yolları vasıtasıyla Yemen, Hind, İran, Irak, Şam ve Mısır arasında karşılıklı ticâret gerçekleştirilmekteydi (1). Kışın Yemen'e ve yazın da Şam'a yapılan ticâri seferlere, "Rihletü's-Şitâi ve's-Sayf" adıyla Kur'an-ı Kerim'de işaret edilmiştir (2).

Arabistan'ın ticâri yönden en hareketli bölgesi Hicâz'dır. Hicâz bölgesinin de ticâri faaliyetler açısından iki önemli şehri ise Tâif ve Mekke olup bunlar "Karyetân" ve "Mekketân" ortak ismiyle bilinmekteydi. Bunlardan Tâif deri sanayi, kuru üzüm, zeytin yağı ve bal ticâreti ile meşhurdur. Bu ürünler Kureyş tüccarı vasıtasıyla Suriye, Mezopotamya ve hatta Horasan'a kadar götürülüyordu (3).

Câhiliye dönemi Arabistanında, kültürel faaliyetlerin de yapıldığı panayırlar, ticâri hayatta büyük bir önem taşımaktaydılar. Bu panayırların bazıları savaşın haram olduğu aylarda, bazıları da mukaddes sayılmayan

(*) S. Ü. İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi.

(1) Ali Cevad, el-Mufasssal fi Târihi'l-Arab Kable'l-İslam, Beyrut, 1980, c. VII, s. 232.

(2) Kur'an, 106, 2.

(3) Neş'et Çağatay, İslâmdan önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, Ankara, 1957, s. 140.

diğer aylarda tertipleniyordu. Ayrıca bunlar "Mahalli" ve "Araplararası" olmak üzere iki gruba ayrılıyordu (4). Bu panayırlar şunlardır :

Hicâz ve Suriye arasında kurulup Rebîulevvel'in ilk günü ile 15. günü arasında devam eden **Dûmetü'l-Cendel**; Hecer'de kurulan ve Cemâziyel-âhir'in ilk günü ile ay sonuna kadar devam eden **el-Muşakkar**; Umân'da Recap ayının 1 ile 5. günü arasında kurulan **Suhâr**; Recep ayının son gününde kurulan ve Hind, Sind ve Çinli tüccarın katıldığı **Debâ**; Mehre ülkesinde Şaban ayının ortasında kurulan **eş-Şihr**; Ramazan ayının 1 ile 10. günleri arasında kurulan **Aden**; yine aynı ayın 15 ile 30. günleri arasında kurulan **San'â**; Hadramevt'te Zilkâde ayının 15 ile 30. günleri arasında kurulan **er-Râbiye**; Zilkâde'nin son 10 gününde kurulan **Mecenne**; Zilhicce'nin 1 ile 8. günü arasında kurulan **Zü'l-Mecâz**; Hayber'de kurulan **Netât**; Yemâme'de Muharrem ayının 10 ile 30. günü arasında kurulan **Hacer** panayırları (5).

Tâif ile Nahle arasında ve Zilkâde'nin ortasında kurulup ay sonuna kadar devam eden **Ukâz**, panayırların en önemlisiydi. Bu panayıra Kureyş dahil Hevâzin, Gatafan, Huzâa ve Ehâbiş gibi çok sayıda kabile iştirak eder; Yemen ve Busra'dan değişik mallar gelirdi (6).

H. 129/M. 746 tarihine kadar kurulmaya devam eden bu panayır (7) özellikle Fil Vakası'ndan sonra Mekke'nin büyük bir prestij kazanması dolayısıyla Arabistan'da en önemli panayır özelliğini kazanmıştır. Arabistan'ın iç bölgelerinden Mekke'ye gelen ticâret yolları ile Yemen'e giden yolların Ukâz civarından geçmesi sebebiyle de, Arabistan'ın her tarafından tüccar buraya akın etmiştir. Beraberlerinde de Yemen'in meşhur elbise ve dokumalarıyla Mısır, Suriye, Irak ve Habeşistan'ın deri, parfüm ve kılıç gibi önemli ticâret mallarını da getirmişlerdir (8).

Kültürel hayatla ilgili bir çok faâliyet de burada gerçekleştirilmekteydi. Câhiliye döneminin meşhur şairleri olan Muallakâtü's-Seb'a'yı şâirler burada inşod ederlerdi (9). Kabileler arasında müfâhere maksadıyla her kabilenin hatibi tarafından özel kürsüler üzerinde konuşmalar da yapılır-

(4) Muhammed Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, Çev. M. Said Mutlu - Salih Tuğ, İstanbul, 1969, c. II, s. 208.

(5) Bu panayırlar için bkz. İbn Habîb, **Kitâbu'l-Muhabber**, Thk. Eliza Lichtenstater, Haydarâbâd, 1942, ss. 263 - 266; Ebû Ali el-Mezkûri, **Kitâbu'l-Ezmine ve'l-Emkine**, Haydarâbâd, 1332, c. II, ss. 161 - 165. Ayrıca bkz. Said el-Afğânî, **Esvâku'l-Arab fi'l-Câhiliyye ve'l-İslam**, 2. bsk., Dimeşk, 1960.

(6) İbn Habîb, A.g.e., ss. 266 - 267; el-Merzûki, A.g.e., c. II, s. 165.

(7) el-Afğânî, A.g.e., ss. 342 - 343, dn. 1.

(8) Mahmood Ibrahim, **Merchant Capital and Islam**, Austin, 1990, s. 54.

(9) el-Afğânî, A.g.e., ss. 340 - 341.

di. Bu özellikleri dolayısıyla Philip Hitti, Ukâz'ı "Arabistan'ın Dil Akademisi" olarak tavsif etmektedir (10).

Sosyal hayatla ilgili olarak da birisine karşı ihanette bulunan, büyük bir suç işleyen kimsenin durumu burada herkese açıklanır; onunla her türlü ilişkinin kesilmesi istenirdi. Hatalarında ısrar edenlerin ise büyük bir resmi yapılarak bir mızrak üzerine asılır, lanet edilir ve sonra da taşla tutulurdu (11).

Kabileler arasındaki bir çok probleme de burada çözüm bulunurdu. Gerek savaş ve gerekse de savaş sonrası yapılan barış antlaşmaları ile ilgili meseleler burada halledilirdi (12). Bu fonksiyonları itibariyle Ukâz'ın, Arap kabileleri için bir "İhtilafları Görüşme Yeri" görevini yerine getirmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Genel olarak bütün bu panayırların, bölgenin ekonomik ve kültürel hayatındaki tesirlerini şu şekilde sıralamak mümkündür :

1. Farklı lehçeler arasında bir yakınlaşmaya ve böylece de bir dil birliği sağlanmasına yardımcı olmuştur.

2. Ticâretle ilgili kanun, prensip ve uygulamaların zamanla her yerde bir birlik arzemesine yol açmıştır.

3. Değişik yerlerin sosyal, kültürel, ekonomik ve coğrafi yapılarını tanıma imkanı doğmuştur. Bunun sayesinde geniş bir bilgi birikimi ortaya çıkmıştır ki; daha sonra müslümanlara intikal eden bu bilgi ve tecrübe, bu bölgelerin fethedilmesinde yardımcı olmuştur (13).

4. Panayırlarda Kureyş dilinin kullanılması ve Zü'l-Mecâz, Mecenne ve Ukâz gibi önemli panayırların Mekke civarında düzenlenmesi, Kureyş dilinin ve Mekke'nin diğer lehçe ve şehirlere karşı üstünlüğünü sağlayan bir unsur olmuştur (14).

5. Ayrıca bu panayırların her sene düzenlenmesi ve insanların bunlara katılması, kanaatimizce, Arabistan'daki siyasi istikrarın ve sosyal hareketliliğin varlığının işaretlerinden birisi sayılabilir. Bu sosyal hareketlilik ve canlılık sayesinde her sahada karşılıklı alış - veriş yapılabilmektedir.

Sonuç olarak İslâm öncesi Arabistan'da ve özellikle Hicâz bölgesinde geniş bir ticâri faaliyet mevcuttu. Bunda Hicâz'ın ticâret yolları saye-

(10) P. K. Hitti, *History of the Arabs*, 10. bsk., New York, 1970, s. 94.

(11) el-Merzûki, A.g.e., c. II, s. 170.

(12) Ali Hâfız, *Sûku Ukâz*, 2. bsk., Riyad, 1977, s. 41.

(13) Bkz. Hamidullah, A.g.e., c. II, ss. 211 - 212.

(14) Ali Abdülvâhid Vâfi, *Fıkhü'l-Luğa*, 6. bsk., el-Kâhire, 1972, s. 117.

sinde Yemen, Hindistan, İran, Irak, Şam, Habeşistan ve Mısır ile karşılıklı olarak ticârî ilişkiler kurabilmesi ile Çin ipeği ticâretinde payı olması önemli bir rol oynamıştır. Mekke ve Tâif gibi şehirler ile değişik tarihlerde kurulan panayırların da, kültürel ve ticârî faaliyetlerin artmasında büyük katkıları olmuştur.

II. İSLÂM ÖNCESİ VE İSLÂMÎ DÖNEMDE TİCÂRET MERKEZİ OLARAK MEKKE

1. İSLÂM ÖNCESİ MEKKE

Hicâz bölgesinin en önemli ve merkezî şehri olan Mekke (15), Babylo-nia ve Suriye'den gelip Yemen ve Hint Okyanusu ile Kızıl Deniz kıyılarına kadar giden ticâret yollarının kavşak noktasında çok önemli bir yerde bulunmakta idi (16) ve bu sebeple de asırlarca ticâret kervanları için bir konaklama yeri özelliğini taşımıştı (17).

Mekke'nin önemli bir ticâret merkezi olarak gelişmesinde, bu coğrafi konumu yanında meşhur panayırlara yakınlığı, Mekke'nin Harem oluşu nedeniyle saygı görmesi; Kâbe, Arafat ve Mina gibi mukaddes mekanların mevcudiyeti gibi unsurların büyük rolü olmuştur. Bunların yanısıra daha sonradan ortaya çıkan ve ticâretin yanında her sahada Mekke'nin daha fazla önem kazanmasını sağlayan faktörler arasında **İlâf**, **Ficâr Savaşları** ve **Hilfu'l-Fudûl**'dan bahsetmek gerekiyor.

Bunlardan İlâf, Hâşim ve kardeşleri Muttalib, Abdüşşems ve Nevfel'in sırasıyla Şam, Yemen, Habeş ve Irak hükümdar ve meliklerinden Mekke lehine yaptıkları antlaşma ve elde ettikleri eman olup, bu şekilde Mekke'nin ticârî anlamda aktif bir şekilde dışarıya açılması mümkün olmuştur. Zira Kureyş'in ticâreti o zamana kadar Mekke dışına çıkmamıştı, sadece yabancıların getirdikleri mallar satın alınıp bunlar Mekke içinde ve etraftaki diğer kabilelere satılıyordu (18).

Ficâr savaşlarının etkisine gelince, Kureyş kabilesinin ileri gelenlerinden Harb b. Ümeyye'nin korumasında olan Berrâd b. Kays'ın, Hîre hü-

(15) Makdisi, **Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm**, 3. bsk., Yay. M. J. de Goeje, Leiden, 1967, s. 69.

(16) H. Lammens, "Mecca", **The Encyclopaedia of Islam**, Leiden, 1913, c. III:1, s. 437.

(17) İbrahim, A.g.e., s. 34.

(18) el-Afğânî, A.g.e., s. 155. İlâf hakkında bkz. İbn Habîb, A.g.e., ss. 31 - 33, 35 - 36; Muhammed İbn Sa'd, **et-Tabakâtu'l-Kübrâ**, Beyrut, 1968, c. I, s. 81; Muhammed b. Cerir et-Taberî, **Târihu't-Taberî**, 4. bsk., Thk. M. Ebul-Fadl İbrahim, el-Kâhire, 1977, c. II, s. 252.

kümdarı Numan III tarafından Ukâz'a gönderilen ticâret kervanını Mekke'ye getiren Urve b. er-Rahhâl'i haksız yere öldürmesiyle başlayan Ficâr'ın (19) neticesinde Mekkeliler Yemen ticâret yolunu kontrolleri altına almış (20), Yemen ve Hîre arasında Necd yoluyla kurulan bağlantı koparılmıştır (21). Bundan zararlı çıkan Hîre'nin zayıflaması, M. 602 tarihinde Zû Kâr savaşında Mekke'ye yenilmesi üzerine de Mekkeliler Harem bölgesindeki nüfuzları artmış, diğer yerlerden gelen tüccar ve sermayeyi Mekke'ye çekebilmiştir (22).

Ficâr savaşlarının sona ermesinden sonra Abdullah b. Cüd'â'nın evinde Mekke'nin ileri gelenlerinin katılımıyla gerçekleşen ve "**Mekkeliler veya Mekke dışından haksızlığa uğrayan herkesin korunacağını**" ifade eden Hilfu'l-Fudûl (23) müessesesinin oluşturulmasıyla da, Mekke'deki emniyet ve güvenin artması ve buna bağlı olarak da Mekke çarşılarına diğer yerlerden ticâret maksadıyla gelenlerin sayıca çoğalmasına yol açılmıştır (24).

Özetle, İslâm öncesi dönemde Mekke, bir din, kültür ve ticâret merkezi olarak Hicâz bölgesinin önde gelen şehri durumundaydı. Coğrafi konumu yanında mukaddes mekanlara sahip oluşu ve özellikle dışa açılmasını sağlayan İlâf ile Mekke'de daha güvenli bir ortamın oluşmasını sağlayan Hilfu'l-Fudûl, Mekke'nin bir merkez olarak gelişmesinde başlıca rolü oynamıştır.

2. İSLÂMİ DÖNEMDE MEKKE

2.1. Hicretten Önce Mekke

M. 610 tarihinde ilk vahyin gelişinden sonra Hz. Peygamber'in yeni bir dini tebliğ etmesiyle başlayan yeni dönem, Mekke'de ayrıca sosyal ve dini açıdan farklı bir devrenin başlangıcı sayılabilir. Bu farklılık özellikle zengin Mekkeliler açısından ekonomik hayatta da bazı değişikliklerin olmasına yol açmıştır.

Kaynaklarda bu dönemdeki ticâri faaliyetler hakkında çok geniş bilgi verilmemekle beraber, Mekke'nin İslâm öncesi dönemde sahip olduğu konumu koruduğunu söyleyebiliriz. Devam eden panayırlar vasıtasıyla da Mekke'nin, hem ticâret ve hem de dini amaçla ziyaret edildiği muhak-

(19) İbn Sa'd, A.g.e., c. I, ss. 126 - 127.

(20) M. Watt, *Muhammad at Mecca*, Oxford, 1965, s. 14.

(21) İbrahim, A.g.e., s. 50.

(22) İbrahim, A.g.e., s. 350; Watt, A.g.e., s. 15.

(23) İbn Habîb, A.g.e., s. 46; İbn Sa'd, c. I, s. 129.

(24) el-Afgânî, A.g.e., s. 181.

kaktır. Hatta Hz. Peygamber, bundan faydalanarak farklı yerlerden gelen insanlara yeni dinin prensiplerini anlatmak ve yaymak maksadıyla kurulan panayırlardan ve pazar yerlerinden istifade etmekteydi (25).

İslâmiyet'in yayılması ve müslümanların sayısının gittikçe artmasına karşı bir tepki olarak özellikle Mekke'li ileri gelenlerin ve zengin tüccarın tavır takındıklarını, meşhur **Boycot Hadisesi** örneğinde görüyoruz. Bilindiği gibi Kureyşliler, 3 sene müddetle müslümanları muhasara etmişler; Benû Hâşim ve Muttalib'den kız alıp vermemek, alış veriş yapmamak gibi kararlar da almışlardır (26). Bu ve benzeri hareketler, neticede, müslümanları Mekke'yi terketmeye yani Hicrete zorlamıştır. Hicretin gerçekleşmesiyle de Mekke açısından farklı bir dönem başlamıştır.

2.2. Hicretten Sonra Mekke

Hicretten sonra, Hz. Peygamber döneminde Medine'nin yeni bir merkez olarak gelişmesi, Mekke'nin her yönden etkilenmesine yol açmıştır. Hz. Peygamber Medine'de merkezi ve büyük bir çarşı tesis ederek ekonomik hayatı düzenlemeye çalışırken, diğer taraftan Kureyş'in ekonomik ve siyasi güçlerinin kaynağı olan ticâretlerine karşı bir takım tedbirler almıştır. Medine'de düzenlenen anayasadaki bir maddeye göre Kureyş ile ticâret yapılması yasaklanmıştır (27). Ayrıca bir takım seriyelerle de Mekke'ye ait ticâret kervanlarının yolları kesilmeye başlanmıştır. Bunların yanında Bedr, Uhud, Hendek ve benzeri gazvelerin vuku bulmasıyla, Mekke'nin transit ticâreti olumsuz yönde etkilenmiştir. Gıda ve yiyecek sıkıntısının baş gösterdiği bu dönemde Hz. Peygamber'in Mekke'de dağıtılmak üzere Ebû Süfyân'a arpa ve yiyecek gönderdiğini kaynaklar belirtmektedir (28).

Bunların yanısıra Hacc'ın farz kılınmasından sonra, Mekke'ye gelenler sayesinde özellikle Hac mevsiminde Mekke'deki hayat her yönden

(25) Rasûlullah'ın İslâm'a davet metodunu inceleyen Ahmet Önkal, davetin bir safhası olarak ele aldığı "Kabileleri Da'vet" bölümünde, Halebi ve İbn Kesir'den naklen (Kırş. Ali b. Burhâneddîn el-Halebi, *İnsânü'l-Uyûn fî Sireti'l-Me'mûn*, Beyrut, 1320, c. II, s. 2; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 2. bsk., Beyrut, 1977, c. III, ss. 138 vd.), Hz. Peygamber'in bu panayırlardan faydalanarak Mekke'ye Hac ve Umre yapmak için gelenlere, tâcir ve misafirilere İslâm'ı tebliğ ettiğini belirtmektedir. (Ahmet Önkal, *Rasûlullah'ın İslâm'a Da'vet Metodu*, 6. bsk., Esra Yayıncılık, Konya, 1990, s. 88).

(26) Bkz. İbn Hişâm es-Siretü'n-Nebeviyye, Thk. Mustafa es-Sakka-İbrahim el-Ebyârî-Abdulhafiz eş-Şelebi, Mısır, 1955, c. I - II, ss. 350 - 151.

(27) Muhammed Hamidullah, *The First Written Constitution in the World*, Lahore, 1981, s. 47.

(28) Bkz. Muhammed b. Ömer el-Vâkıdı, *Kitâbu'l-Meğâzi*, Thk. Marsden Jones, Oxford, 1966, c. II, s. 492.

canlanmıştır. Özel bir takım Hac yollarının gelişmesiyle de Mısır, Kuzey Afrika ve Mağrib ile bağlantı kurulma imkanı ortaya çıkmıştır (29).

Halifeler döneminde ise, Mekke'nin ekonomik yapısındaki en önemli gelişme, Hz. Osman döneminde Cidde'nin, İslam öncesi dönemde Mekke'nin limanı olan Şuaybe'nin yerini almasıdır. Böylelikle diğer devletlerle ticârî bağlantılar kurmak mümkün olmuştur (30). Nitekim Kızıldeniz kenarında bir liman olan Cidde zamanla buradaki en hareketli liman haline gelmiştir (31).

Emevîler döneminde, özellikle Muâviye'nin Mekke'ye karşı ilgi göstermesiyle Mekke, gerek mimari ve gerekse de tarım açısından canlanmış; Mervâniler döneminde ise daha ziyade şâir ve müzisyenlerin toplandıkları bir yer haline gelmiştir (32). Abdullah İbnü'z-Zübeyr'in ayaklandığı dönemlerde özellikle Hac mevsiminde ticârette bir canlılık görülmüştür.

Abbâsiler döneminde de, Bağdad'ın yeni bir merkez olarak doğup gelişmesi, Mekke'nin ticâretinin zayıflaması üzerinde en önemli unsur olmuştur. Karmatîlerin ortaya çıkışları ise, Hac mevsimlerinde görülen ekonomik canlılığı dahi olumsuz yönde etkilemiştir (33).

Dönemler halinde ele almaya çalıştığımız Mekke, Medine'nin yeni bir siyasi merkez olarak ortaya çıkıp gelişmesine kadar hareketli bir ticâret merkezi olmaya devam etmiş; daha sonraları ise ticârî faaliyetler açısından bazı gerilemeler görülmüştür. Bu arada gümüş ve altın, güzel koku, deri ve giyim eşyası, gıda maddeleri ile köleliğin sürdüğü Câhiliye döneminde köle ve Mekke'nin fethinde Kabe'nin putlardan temizlenmesine kadar put, önemli ticâret maddeleri arasında olup Şam, Mısır, Yemen, Habeş ve Irak ile karşılıklı ticârî ilişkiler gerçekleştirilmiştir.

III. KURULUŞUNDAN İTİBAREN TİCÂRET MERKEZİ OLARAK BÂĞDAD

1. KURULUŞU, HİLÂFET MERKEZİ OLUŞU VE GELİŞMESİ

Hz. Ömer döneminde fethedilmeden önce Sâsânilerin idaresi altında bir köy olup, her sene İranlı tüccar için büyük bir panayırın kurulduğu,

(29) J. Somogyi, "The Part of Islam in Oriental Trade", *Islamic Culture*, c. 30 (1956), ss. 180 - 181.

(30) İbn Cerir et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, el-Kâhire, 1978, c. II, s. 69.

(31) G. F. Hourani, *Arab Seafaring in the Indian Ocean, in Ancient and Early Medieval Times*, Princeton, 1951, s. 60.

(32) H. Lammens, "Mecca", *EI*, Leiden, 1913, c. III:1, s. 441.

(33) A. J. Wensinck - C. E. Bosworth, "Makka", *EI*, Leiden, 1987, c. VI, s. 148.

hatta Çinli tüccarın da katılarak çok kâr elde ettikleri Bağdad, H. 13/M. 634 tarihinde fethedildikten sonra(34) küçük bir yerleşim yeri olarak Emeviler döneminde daha ziyade askeri bir karargah görevi görmüş, aleyhde gelişen hadiseleri kontrol etmek üzere kullanılmıştır (25).

Bağdad'ın gerçek anlamıyla siyasi ve ticâri bir merkez olarak ortaya çıkması ise, H. 149/M. 766 tarihinde Abbâsî Halifesi Mansur tarafından yeni hilâfet merkezi olarak kurulmasıyla (36) gerçekleşmiştir.

Bağdad'ın kurulacağı yerin Halife Mansur tarafından seçilmesinin nedenleri arasında ekonomik mülâhazaların da rol oynaması dikkat çekicidir. Bizzat Mansur'un ifadesiyle, Dicle ile Fırat nehri arasında kalan bu ada dünyanın limanı olma özelliğini taşımaktadır. Vâsıt, Basra, Ubufla, Fars, Umman, Yemâme, Bahreyn ve diğer yakın yerlerden gelen ve Dicle boyunca yukarı bölgelere giden gemiler burada demirleyebileceklerdi. Aynı şekilde Musul, Diyâru Rebîa, Azarbeycan ve Ermenistan'dan gelip Dicle boyunca aşağı bölgelere giden gemilerle Diyâru Mudar, Rakka, Şam, Mısır ve Mağrib'den gelerek Fırat'tan aşağıya doğru giden gemiler çeşitli ticâret mallarını getirecek ve burada yüklerini boşaltacaklardı. Ayrıca Cebel, İsfahan ve Horasan bölgelerinden gelenlerin de bir durak yeri olacaktı (37).

Bu hususlar da dikkate alınarak kurulan Bağdad, H. 157/M. 774 tarihinde Halife Mansur tarafından **Kerh**'i inşa edip çarşıları buraya nakletmesi (38) ve daha sonra da H. 159/M. 777 de **Rusâfe**'yi inşa edip buraya da çarşıları yerleştirmesiyle (39), Doğu ve Batı kısımlarıyla hem Şam, Rakka, Mağrib ve Mısır ile ve hem de Çin, Hind, Basra, Vâsıt ve Musul ile bağlantı kurabilecek bir tarzda büyük bir gelişme göstermiştir.

Meslek ve ticâret erbabının mesleklerine göre grup olarak yerleştirdikleri bu çarşılarla Bağdad, gerek iç ve gerekse de dış ticâret açısından hareketli ticâri faaliyetlere sahne olmuştur. Abbâsîlerin en büyük şehri ve ticâret merkezi olması yanında ilim, edebiyat ve sanat sahalarında hareketli bir şehir olarak İslâm dünyasının her tarafından gelen âlim ve sanatkârların buluşma merkezi haline gelmiştir (40). Ayrıca farklı

(34) Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, el-Kâhire, 1931, c. I, ss. 25 - 27.

(35) Hamdân el-Kübeysî, *Evsâku Bağdad*, Bağdad, 1979, s. 27.

(36) el-Bağdâdî, A.g.e., c. I, ss. 66 - 67; İbnü'l-Fakîh el-Hemedânî, *Bağdad Medinetü's-Selâm*. Yay. Salih Ahmed el-All, Paris, s. 27.

(37) İbn Vâhız el-Ya'kûbî, *Kitâbu'l-Büldân*, Yay. M. J. de Goeje, Leiden, 1892, ss. 237 - 238; et-Taberî, A.g.e., c. VII, ss. 615 - 616.

(38) el-Bağdâdî, A.g.e., c. I, s. 80.

(39) el-Bağdâdî, A.g.e., c. I, ss. 80, 82; et-Taberî, A.g.e., c. VIII, s. 37.

(40) Coko Richard, *The City of Peace*, London, 1927, ss. 48 - 49.

din ve ırktan insanların, Araplar'ın ve müslümanların yanısıra İranlıların, Türklerin, Hristiyan ve Yahudilerin birarada yaşadıkları etnik bir şehir niteliğini kazanmıştır (41).

Bütün bunlara karşılık, meydana gelen bazı siyasi karışıklıklar nedeniyle Bağdad'da sıkıntılı günler yaşanmış ve bu durum dışarıdan gelen ticâret mallarının azalmasına yol açmıştır. Meselâ, H. 148/M. 765 de Hâricilerin Musul civarında ayaklanmaları (42), Musul ticâretini etkilemiştir. Emin-Me'mun mücadelesi, Kerh dahil Bağdad'ın bir çok bölümünün tahrip edilmesine (43), Horasan ile ilişkilerin bozulmasına; Hicâz, Irak ve Kûfe'den gelen ticâret mallarının miktarının azalmasına yol açmıştır (44). Bu ve benzeri olaylar sonucunda Bağdad'ın H. IV/M. X. asırdaki durumunu tavsif eden Makdisî, Bağdad'ın nüfusunun azalıp harap hale geldiğini belirtmektedir (45).

Kısacası, Abbâsilerin hilâfet merkezi olarak Halife Mansur tarafından kurulan Bağdad, zamanla devrin en önemli ticâret merkezi haline gelmiş; Kerh ve Rusâfe çarşılarıyla, iç ve dış ticârette çok önemli bir yere sahip olmuştur. Bu özelliğini de H. IV/M. X. asra kadar muhafaza etmiştir.

2. BAĞDAD'IN TİCÂRİ İLİŞKİLERİ

Bağdad'ın coğrafi konumu dolayısıyla taşıdığı özellikler yanında Abbâsiler dönemi yol sisteminin merkezi oluşu, diğer yerlerle kolaylıkla ticâri bağlantılar kurulmasına büyük bir imkan hazırlamıştır.

Bağdad'dan çıkarak Hulvan üzerinden İran ve Orta Asya'ya giden **Doğu Yolu**, Musul ve Cezîre'ye giden **Kuzey Yolu**, Vâsıt ve Basra'ya giden **Güney Yolu**, Kûfe üzerinden Cezîretü'l-Arab ve Yemen'e giden **Güney Batı Yolu** ile Rakka üzerinden Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika'ya giden **Batı Yolu** ve bunlardan ayrılan diğer tâlî yollar vasıtasıyla Bağdad'ın, gerek bu bölgeler ve gerekse de yollar üzerindeki diğer şehirlerle karşılıklı olarak ticâri ilişkiler kurması mümkün olmuştur (46).

(41) Bertold Spuler, "Trade in the Eastern Islamic Countries", *Islam and the Trade of Asia*, Yay. A. Ş. Richards, Oxford, 1970, s. 12.

(42) İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, Beyrut, 1965, c. V, s. 25.

(43) et-Taberî, A.g.e., c. VIII, ss. 456 - 459.

(44) et-Taberî, A.g.e., c. VIII, ss. 439 - 440; İbnü'l-Esir, A.g.e., c. VI, ss. 264 - 265.

(45) Makdisî, A.g.e., s. 120.

(46) Yol sistemi hakkında, şu eserden istifade edilebilir, G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge, 1930.

Kara yollarının yanısıra nehir ticâretinde Dicle ve Fırat nehirlerinden istifade edilmesi yanında Nehri İsa ismiyle bilinen kanaldan da önemli ölçüde yararlanılmıştır. Nitekim bu kanal sayesinde Mısır ve Dimeşk'ten bir takım ticârî ürünler Kerh çarşılarına ulaşmıştır (47).

Gerek kara ve gerekse de nehir yoluyla sağlanan ticârî ilişkiler sonucunda değişik yerlerden yine farklı türden ticâret malları Bağdad'a ulaşmıştır. Meselâ, Vâsıt'tan halı ve kilim türünde yer döşemesi için kullanılan mallar (48), Kûfe'den gıda maddeleri; Basra'dan hurma ve Sind ve Hind'in çeşitli malları (49), Musul'dan badem, nar, şeker kamışı ve sumak (50), Bilâdu's-Şam'dan yeşil sebze, zeytin ve yağı, kuru üzüm, incir (51) ve benzeri mallar gelmekteydi.

Buna karşılık Bağdad'dan da ticâret malları dışarıya gönderilmiştir. Meselâ, Basra ve Vâsıt'a hurma (52), Horasan'a kağıt (53) kervanlar vasıtasıyla götürülmekteydi. Ayrıca Hint ve Çin'e gitmek üzere yelken açan Bağdadlı denizciler tarafından da, Bağdad'ın meşhur ticâret malları buralara kadar götürülmüştür. Hatta Bağdad, meşhur denizci Sinbad'ın seferlerine daima başlangıç yeri olmuştur (54). Hint ve Çin seferine çıkan Bağdadlı tüccar, Kanton şehrine kadar gitmekteydiler (55).

Gerek halifelik dahilindeki ve gerekse de haricindeki şehir ve ülkelerle karşılıklı olarak gerçekleşen ticârî ilişkiler neticesinde Bağdadlı tüccar çok büyük servet elde etmiş ve hatta sosyal hayatta önemli bir rol üstlenmişlerdir. Özellikle fitne ve fesadın, siyasi karışıklıkların ortaya çıktığı dönemlerde taraflardan birisini desteklemişlerdir. Meselâ, H. 197/ M. 812 tarihinde Bağdad'ı muhasara eden Me'mun ve ordusuna karşı Emin'in yanında Bağdad'ı savunmuşlardır. Ancak durumun Me'mun lehine dönmesi üzerine de Me'mun'u desteklemeye başlamışlardır (56).

Kısacası Bağdad, Abbâsiler dönemi yol sisteminin merkezi olarak, gerek bütün İslâm dünyası ve gerekse de deniz yoluyla Hint ve Çin ile ticârî ilişkiler içinde olmuştur.

(47) Strange, *Baghdad During the Abbasid Caliphate*, Oxford, 1900, ss. 70 - 71.

(48) el-Bağdâdî, A.g.e., c. I, s. 102.

(49) el-Kübeysî, A.g.e., ss. 185 - 186.

(50) Makdisî, A.g.e., s. 145.

(51) el-Kübeysî, A.g.e., ss. 191 - 192.

(52) İbnü'l-Esîr, A.g.e., c. VIII, s. 160.

(53) el-Kübeysî, A.g.e., s. 221.

(54) W. Hedy, *Yakın - Doğu Ticaret Tarihi*, Çev. Enver Ziya Karal, Ankara, 1975, ss. 31 - 32.

(55) İsmet Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 2. bsk., Ankara, 1984, s. 100.

(56) et-Taberî, A.g.e., c. VIII, s. 447; el-Kübeysî, A.g.e., ss. 355 - 356.

IV. KURULUŞ VE GELİŞME DÖNEMLERİ İÇİNDE TİCÂRET MERKEZİ OLARAK BASRA

1. KURULUŞU VE GELİŞMESİ

H. Ömer döneminde devam eden fetihler sırasında Irak'a denizden ulaşabilmek amacıyla H. 14/M. 635 tarihinde, Hureybe denilen yere İslâm ordusu karargah olarak yerleşmişti. Daha sonra boşaltılan bu yere H. 17/M. 638 tarihinde Hz. Ömer'in emriyle Utbe b. Gavzân tarafından askeri karargah olarak seçilerek İslâm ordusu tekrar yerleşmiştir. Fetihlerin devamı ve yeni zaferlerin elde edilmesi sonucunda meydana gelen göçlerle Basra'nın nüfusu artmış ve gelişerek yerleşik bir şehir şekline dönüşmüştür (57).

Başlangıçta, Heyd'in de işaret ettiği gibi düşmanların Basra Körfezi'ni kullanarak gemilerini Umman ve Hindistan'a göndermelerini engellemek ve Fırat ile Dicle'nin doğu kısımlarına yapılacak askeri seferler için bir hareket merkezi oluşturmak maksadıyla kurulan Basra (58), Abbâsiler döneminde her açıdan en parlak dönemini yaşamıştır. Ch. Pellat'ın ifadesiyle, **"tam bir metropolis, kervanlar için bir duraklama yeri olan Mirbed ve büyük tonajlı gemileri barındırabilen limanı Kellâ ile bir ticâret merkezi; bir mali, endüstri ve tarım ile yoğun bir dini ve kültürel faaliyetler merkezi"** (59) haline gelmiştir.

Bununla beraber Mekke ve Bağdad'da olduğu gibi, meydana gelen ayaklanma ve isyanlardan Basra'nın da her yönden etkilendiğini belirtelim. Özellikle H. 257/M. 871 tarihinde ortaya çıkan Zenc ayaklanması ile H. 311/M. 923'de vuku bulan Karmatî isyanı sosyal, kültürel ve ekonomik hayatı büyük ölçüde etkilemiştir (60).

Başlangıçta bir karargah şehir olarak kurulan Basra da, zamanla Bağdad gibi önemli bir kültür ve ticâret merkezi özelliğini kazanmıştır. Bu özelliği, H. IV/M. X. yüzyıl sonuna kadar devam etmiştir.

(57) Geniş bilgi için bkz. et-Taberî, A.g.e., c. III, ss. 590 - 591; İbnü'l-Esir, A.g.e., c. II, ss. 485 - 487; Ahmed b. Yahya el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, Beyrut, 1983, s. 341.

(58) Heyd, A.g.e., s. 31.

(59) Ch. Pellat, *"al-Basra"*, EI(2), Leiden, 1960, c. I, s. 1086.

(60) Zenc ve Karmatî isyanları hk. bkz. İbnü'l-Esir, c. VII, ss. 244 - 246; c. VIII, ss. 143 - 144.

2. BASRA'NIN TİCÂRİ İLİŞKİLERİ

Basra'nın ticârî bir merkez olarak gelişmesinde Basra çarşılarının ve özellikle Mirbed'in büyük bir rolü olmuştur. Bu nedenle Mirbed üzerinde kısaca durmak faydalı olacaktır.

Başlangıçta, "develerin bağlanması ve hurma kurutulup hasad edilmek üzere" (61) inşa edilen **Mirbed**, zamanla gelişerek gerek kültürel ve gerekse de ticârî faaliyetlerin yapıldığı önemli bir çarşı ve pazar yeri haline gelmiştir.

Emevîler döneminde, Cerîr, Farazdak ve Ahtal gibi meşhur şâir, edip ve âlimlerin bir araya gelerek ilmi konuları tartışıp şiir inşad ettikleri yer olan Mirbed (62), bu dönemin sonundan itibaren Arap dil kurallarının tesbit edildiği önemli bir yer haline gelmiştir (63).

Abbâsiler döneminde ise Mirbed, Mevâli unsurun İslâm dinine girişi ve sosyal hayatta etkili olmaya başlamasıyla, özellikle dil ve kültürel değerler konusunda bir kültür ve dil akademisi şeklinde, sosyal hayatta meydana gelen değişmelere cevap verecek tarzda farklı faaliyetlerin yapıldığı bir merkez haline gelmiştir. Nahiv konusunda Basra Ekolü ile Kûfe Ekolü arasında ortaya çıkan ihtilaf ve mücadelelerde Basra Ekolü, en büyük desteği buradan sağlamıştır (64). Yine bu dönemde Basra'nın en güzel yeri olarak tasvir edilen Mirbed, Ukâz panayırının mirasçısı olarak büyük bir panayır özelliğini kazanmıştır (65).

Irak bölgesinin deniz ticâretinde önemli bir yeri olan Basra, Mezopotamya'nın meşhur bir limanı olarak burayı Arap Yarımadası, Kızıl Deniz yoluyla Mısır, İran'ın güneyi ve Hindistan'a, Endonezya ve Çin'e bağlamaktaydı (66). Ayrıca iki büyük iktisadi alan olan Hint Okyanusu ile Akdeniz'i birleştiren bir konuma sahipti (67).

Bu sebeple Basra, Uzak Doğu, Hind ve Çin ile Doğu Afrika'ya giden gemilerin bir hareket noktası özelliğini taşımaktaydı (68). Hatta Doğu Af-

(61) Yakut el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, Thk. Ferid Abdülazîz el-Cüнді, Beyrut, 1990, c. V, s. 115.

(62) el-Afgâni, A.g.e., ss. 408, 419.

(63) el-Afgâni, A.g.e., s. 412.

(64) Ahmed Emin, **Duha'l-İslam**, 10. bsk., Beyrut, 1935, c. II, ss. 81 - 82.

(65) el-Afgâni, A.g.e., s. 407.

(66) Spuler, A.g.m., s. 14.

(67) Maurice Lombard, **İlk Zafer Yıllarında İslam**, Çev. Nezih Uzel, İstanbul, 1983, s. 22.

(68) Abdülazîz ed-Dürî, **Târîhu'l-İrâkî'l-İktisâdî fî'l-Karnî'r-Râbil'l-Hicri**, Bağdad, 1948, s. 145.

rika'ya giden gemiler bugünkü Zanzibar'a, Çin'e giden gemiler ise Çin Denizli'nin büyük limanı ve ticâret şehri olan Kanton'a kadar inmişlerdir (69).

Basra'nın Çin'e kadar ulaşan deniz ticâretinde, dış mahallesi olan **Ubullâ** (70) ile Basra Körfezi'nde önemli bir liman olan **Sıraf** (71) büyük bir önem taşımaktaydılar. Hatta Sıraf, müslüman Arap tüccarın, özellikle denizcilikle ilgili Farsça terimleri benimseyip kullanmasında da büyük bir rol oynamıştır (72).

Kara ticâretinde ise Basra - Çin karayolu ticâreti çok hareketli değildi (73). Basra - Hind karayolu güzergahı, İbn Hurdazbih'in naklettiğine göre, özellikle H. III/M. IX. asırda **Rahdânîler** olarak bilinen tüccar tarafından kullanılmıştır. Rahdânîler Basra'dan yola çıkarak Ahvaz, Kirman ve Sind üzerinden Hisdintan'a kadar gitmişlerdir (74).

Bağdad'dan Vâsıt ve Basra'ya giden **Güney Yolu** vasıtasıyla Basra'nın Bağdad ile kara yolu bağlantısı sağlanmıştı. Ayrıca Mekke'ye giden Hac yolu sayesinde de Mekke'ye ulaşılmaktaydı (75).

Gerek deniz ve gerekse de kara yolları ile yapılan ticâret neticesinde Basra, Irak'ın ithalat ve ihracat merkezi haline gelmiştir (76). Basra'dan başka yerlere gönderilen ticâret malları ve ürünleri arasında Arapça **Hazz** (ipekli kumaş) ve **Bezz** (pamuklu kumaş); **Basra Futası** olarak bilinen bir tür kumaş (77), hurma, ayva, gül suyu, keten elbise ve savaş malzemesi olarak yay (78) örnek olarak verilebilir.

Buna karşılık da özellikle Çin, Hind ve Uzak Doğu ülkelerinden ipek ve baharat; Hûzistan bölgesinde önemli bir şehir olan ve **Hizânetü'l-Basra** olarak bilinen Tüster şehrinde çok miktarda taze meyva getirilmek-

(69) Kayaoğlu, A.g.e., s. 100.

(70) R. Hartman, "al-Basra", EI, Leiden, 1913, c. I:2, s. 673.

(71) Heyd, A.g.e., s. 33.

(72) Adam Mez, el-Hadâratu'l-İslâmiyye fî'l-Karnî'r-Râbil'-Hicri, 5. bsk., Çev. Muhammed Abdü'l-Hâdî Ebû Reyde, Beyrut, c. II, s. 439.

(73) ed-Dûri, A.g.e., ss. 152 - 154.

(74) İbn Hurdazbih, Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik, 2. bsk., Yay. M. J. de Goeje, Leiden, 1967, s. 154.

(75) Strange, The Lands of the Eastern Caliphate, ss. 11, 83.

(76) Cemâl Efendi, "el-Basra fî Hilâfeti'l-Mansur", el-Muktataf, c. 5, n. 7, (1880), s. 178.

(77) A. J. Najî - Y. N. Ali, "The Suqs of Basra", JESHO, c. 24, n. 3, (1991), s. 302.

(78) Makdisî, A.g.e., ss. 128, 145.

teydi (79). Çok miktarda ticâret malının gelmesi nedeniyle de fiatlar çok ucuzdu (80).

Kısacası Basra, bu aktif ticâri ve kültürel faaliyetlere bağlı olarak, gerek İslâm ülkesinde ve gerekse de diğer memleketlerde yaşayan insanların ve tüccarın ilgisini çekmiş; İranlı, Hind ve Yahudi olmak üzere farklı ırk ve dine mensup tüccar buraya yerleşmiştir (81). Bu özellikleriyle de Basra, tarih içinde uluslararası bir şehir ve ticâret merkezi haline gelmiştir.

V. MISIR

I - FÂTİMİLER ÖNCESİ DÖNEMDE MISIR'IN EKONOMİK DURUMU

Müslümanların Mısır'a yerleşmesi, Hz. Ömer döneminde H. 21. sene de Amr b. el-Âs'ın İskenderiye'yi fethettikten sonra, karargah olarak yerleştiği yere Fustat adıyla yeni bir şehir tesis etmesiyle başlar (82). Kısa zamanda gelişen Fustat, Kahire'nin kuruluşuna kadar Mısır'ın idarî merkezi olarak kalmıştır (83).

Fâtimiler dönemi üzerinde araştırma yapan ilim adamlarının hemen hemen hepsi, Mısır'ın, müslümanlar tarafından fethedildikten sonra, merkezi Abbâsî Halifeliğine bağlı bir bölge olarak kaldığını ifade etmiştir. Bu görüş, Fâtimiler dönemi Mısır'ın ekonomik yapısı üzerinde önemli bir çalışma yapan el-Beravî tarafından da benimsenmiştir (84). Ayrıca aynı dönemde Mısır'ın, İslâm ülkesinin Asya'ya yönelik ticâretinde henüz merkezi bir yer işgal etmediği de belirtilmiştir (85). Bunun nedeni ise, Abbâsîlerin hilâfet ve en önemli ticâret merkezi olan Bağdad'ın, Mısır'ın ticâreti üzerinde önemli bir şekilde etkili olmasıydı (86). Ayrıca Bağdad, Hint Okyanusu, Basra Körfezi ve önemli kara yollarıyla Doğu Asya'dan ticâret mallarının getirilmesi konusunda önemli bir rakip durumundaydı (87).

(79) Makdisî, A.g.e., s. 405.

(80) Ahmed Matlub, "el-Basra fi Tûrâsî'l-Câhız", el-Mevrid, c. 11, (1902), s. 28.

(81) Nafl - Ali, A.g.m., s. 302.

(82) Geniş bilgi için bkz. et-Taberî, A.g.e., c. IV, ss. 104 - 108; el-Belâzuri, A.g.e., ss. 221 - 225.

(83) V. Vacca, "Kahire", İ.A., İstanbul, 1967, c. VI, ss. 75 - 76.

(84) Râşid el-Beravî, Hâletu Mısır'l-İktisâdiyye fi Ahdi'l-Fâtimiyyin, el-Kâhire, 1948, s. 13.

(85) Subhî Lebîb, "Egyptian Commercial Policy in the Middle Ages", Studies in the Economic History of the Middle East, Yay. M. A. Cook, London, 1974, s. 64.

(86) A.y.

(87) el-Beravî, A.g.e., s. 48.

Kısaca belirttiğimiz nedenler, Mısır'da bir çok problemin ortaya çıkmasına ve dahili ticaretinin zayıflamasına yol açmıştır. Bu nedenle de Mısır, Orta ve Doğu Afrika ile Arap ülkelerinden Avrupa'ya ticaret mallarının sevkedilmesinde üstlendiği fonksiyonu hemen hemen kaybetmiştir (88).

Ancak bu durum Mısır'ın gerek İslâm ve gerekse de diğer ülkelerle ilişkilerinin tamamen kesildiği anlamına gelmemektedir. Bu ilişkiler devam etmekteydi. Meselâ, Mekke'li tüccarın Mısır ile ilişkisi bulunmaktaydı. Nitekim Makdisî'nin Arabistan'ın ticaretinden bahsederken Mekke'nin limanı olan Cidde'yi, "Mısır'ın hazinesi" şeklinde tavsif etmesi (89), aradaki karşılıklı ticarete işaret etmektedir. Hatta Hz. Ebûbekir, Ömer ve Osman dönemlerinde Kâbe örtüsünün Mısır'da dokutulması (90), bu ilişkileri daha öncelere götürmemize imkan vermektedir.

İslâm ülkeleri dışında diğer yerlerle ilişkiler de belirli oranda devam etmiştir. Meselâ, Avrupa'dan gelen Hristiyan hacılar, mukaddes yerlerine giderken Mısır'ı ziyaret ediyorlardı (91).

Bu dönemde Mısır tekstilde, özellikle yün ve pamuklu dokumacılığında Tinnîs, İskenderiye ve Dimyat gibi şehirlerde önem arz etmeye devam etmiştir (92). Nitekim Bağdad'ın Şam kapısından başlayıp Mısır ve Kuzey Afrika'ya kadar giden Batı Yolu güzergahı ile bağlantı kurulan Bağdad'a, Mısır'ın meşhur dokumalarından yıllık değeri 20.000 ile 30.000 dinar arasında değişen oranda mamul gönderilmekteydi (93). Ayrıca papirus ve gemi üretimi de devam etmiştir (94). Semerkand'ın kağıt üretimine başlamasına kadar Mısır'da üretilen kağıdın Bağdad'a sevkedilmesi devam etmiştir (95).

Son olarak şunu ifade etmek gerekiyor ki, Mısır'da bazı ticari ve tekstil faaliyetlerinin gerçekleştirilmesine rağmen, bu faaliyetlerde bir düzenlilikten bahsedilemez. H. III. asrın ikinci yarısında Tolunoğullarının

(88) A.e., ss. 14, 43.

(89) Makdisî, A.g.e., s. 97.

(90) Ebu'l-Velid el-Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, Çev. Y. Vehbi Yavuz, İstanbul, 1974, s. 236.

(91) el-Beravî, A.g.e., ss. 47, 48.

(92) Hüseyin Mu'nîs, "Târihu Mısır mine'l-Fethi'l-Arabî ilâ En Dehalehe'l-Fâtımyûn", *Târihu'l-Hadâratü'l-Mısriyye el-Asru'l-Yûnânî ve'r-Rûmânî ve'l-Asri'l-İslâmî*, Mısır, Trs. c. II, s. 375.

(93) Hasan İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, 7 bsk., el-Kâhire, 1964, c. III, s. 322.

(94) el-Beravî, A.g.e., ss. 38, 39; Mu'nîs, A.g.e., c. II, s. 375.

(95) Semerkand'da üretilmeye başlayan kağıt daha yumuşak, ince ve güzel olduğu için, zamanla bu sahadaki pazarı ele geçirmiştir. (el-Kübeysî, A.g.e., ss. 201 - 202).

ve daha sonra da İhşidlerin hâkim olmasıyla Mısır'da bağımsızlık dönemi başlamış; Fâtimilerin hilâfetinde de en parlak devir yaşanmıştır.

II - FÂTİMİLER DÖNEMİNDE MISIR'IN EKONOMİK DURUMU

Bu dönemde Mısır, bir çok yönlerden gelişmelere sahne olmuştur. Öncelikle bunun nedenleri ile bu gelişmelerin hangi sahalarda ve ne ölçüde meydana geldiği üzerinde durmak istiyoruz.

Bu dönemde Mısır, kendi mali gelir kaynağına sahip bağımsız bir ülke konumunu elde etmiştir. Bu konuda S. D. Goitein şunları söylemektedir:

Bu dönem, nisbeten serbest ticâretin, milletler arasındaki karşılıklı mal değişiminin ve orta tabaka tüccârın hâkim olduğu bir dönemdi. XI. yüzyıl ile XII. asrın önemli bir kısmında, özellikle Fâtimiler döneminde hoşgörü ruhu ve liberalizm hüküm sürmüştür (96).

Yine bu dönemde Mısır, ticâri yönden daha aktif bir duruma gelmiştir. Çünkü, X. yüzyıldan itibaren önemli ticâret merkezleri olan Bağdad ve Basra bu özelliklerini kaybetmeye; İslâm ülkesinin ticâretinin çoğu da tedrici olarak Irak ve Basra Körfezi'nin yerine Mısır, Kızıl Deniz, Arap Yarımadası'nın limanları ile Hint Okyanusu'nda gerçekleşmeye başlamıştır (97). Bu gelişmelerin sonucunda da Mısır, bir taraftan bir ticâret merkezi konumuna gelirken, diğer taraftan da buna bağlı olarak ticâret hacmi artmıştır (98).

Fâtimilerin gelişiyle Mısır, Fâtimî sikkelerin basım merkezi haline gelmiştir. Kâhire, Fustat, İskenderiye, Tinnis ve Kus gibi şehirlerde sikke basımı gerçekleştirilmiştir (99). Sikkeler, Halifeliğin siyasi ve iktisadi gücünü göstermede hayli önemli olmaları nedeniyle Mısır, bu açıdan büyük bir önem kazanmıştır.

Bu arada, Fâtimilerin takip ettikleri ekonomik politikaya işaret etmek istiyoruz. Bu konuda bir değerlendirme yapan Goitein, şunları söylemektedir:

(96) S. D. Goitein, *A Mediterranean Society*, Berkeley, 1957, c. I, s. 29.

(97) Lebib, A.g.e., ss. 64 - 65.

(98) A.y. Ayrıca bkz. Lewis Archibald, *el-Kuve'l-Bahriyye ve't-Ticâriyye fi Havdi'l-Bahri'l-Mutavassıt* (H. 500 - 1100), Çev. Ahmed Muhammed İsâ, el-Kâhire, 1960, s. 326.

(99) Abdü'l-Mün'im el-Mâcid, *Nuzumu'l-Fâtimiyyin ve Rusûmuhum fi Mısır*, 2. bsk., c. I, s. 112.

Fâtîmî mucizesi (tarihte bir benzeri yoktur) geniş oranda iki durumla açıklanmalıdır: devletin nisbeten ticârete çok az müdahale etmesi - ki bu ayrıca vergi oranlarında da kendisini göstermiştir - ve dağıtım ve geniş oranda da ihtiyaçları sağlayan merkezler olarak hizmet gören Mısır ve Suriye ile ekonomik olarak gelişen Avrupa'nın artan ihtiyaçlarınca meydana getirilen elverişli ortam (100).

Fâtîmîlerin takip ettikleri politikanın bir diğer özelliği ise, devletin bizzat en büyük müşteri olmasıydı. Şöyleki, fiatların son derece ucuzlaştığı ve bu nedenle tüccarın büyük bir zarara uğrayabileceği durumda tüccar, elindeki malları devlete satarak karşılığını alıyordu (101). Bu şekilde tüccar, Halifelik tarafından korunmuş oluyordu.

Dış ticârette de yeni bir dönem başlamıştır. Bunda da, meydana getirilen güven ve dengeli ortamın, takip edilen hoşgörülü politikanın önemli rolü olmuştur. Mısır'ın bağımsız olması, Fâtîmî halifelerine hür bir şekilde dış ilişkilerini düzenleme imkanını sağlamıştır. Neticede Mısır, Bağdad ve Kurtuba gibi önemli şehirlerle yarışabilecek bir duruma gelebilmiştir (102).

Takip edilen dini politikanın farklı olmasına rağmen Mısır ile Abbâsî Hilâfeti arasındaki ticârî ilişkiler devam etmiştir (103). Ayrıca İran ile ticârî ilişkiler tesis edilmiş, Şam'a da düzenli olarak kervanlar gönderilmekteydi (104). Genel bir ifadeyle Mısır'ın ticâret çemberi Doğu'da Buhara'ya kadar genişlemişti (105).

Mısır ile yine Fâtîmîlerin idaresi altında bulunan Mağrib arasındaki ticâret artmıştı. Arabistan, Habeş, Hint ve Yakın Doğu'dan getirilen ticâret malları, Mısır üzerinden Kuzey Afrika'ya ulaştırılmaktaydı. Mağribli hacılar, Hicâz'a giderken Mısır yolunu kullanıyorlardı (106). Ayrıca Hindistan'dan diğer yerlere mal taşıyan gemiler Mısır'dan geçmekteydiler (107).

Siyasi gerginliğe rağmen Mısır ile Bizans arasındaki ilişkiler devam etmiştir. Çünkü, Bizans imparatorları, saraylarının dekorasyonu için bü-

(100) Goitein, A.g.e., c. I, s. 33.

(101) A.e., c. I, s. 267.

(102) el-Beravî, A.g.e., ss. 212 - 213.

(103) Leblb, A.g.e., s. 65.

(104) Fbn Jubayr, *The Travels of Ibn Jubayr*, Çev. R. J. C. Broadhurst, 1. bsk., London, 1952, s. 301.

(105) Leblb, A.g.e., s. 65.

(106) el-Beravî, A.g.e., s. 230.

(107) el-Mâcid, A.g.e., c. I, s. 122.

yük oranda Mısır dokumalarına ihtiyaç duyuyordu (108). Aynı şekilde Endülüs ile de doğrudan ticârî bağ kurulmuştu ve buradan gelen mallar Mısır çarşılarını doldurmaktaydı (109). Sicilya ile kurulan bağlantılar neticesinde Sicilyalı Araplar, ihtiyaç duydukları Asya ticâret mallarını Mısır'dan temin etmekteydiler (110).

Buraya kadar verdiğimiz çeşitli örnekler ışığında Fâtîmîler döneminde Mısır'ın ticârî ve ekonomik olarak hayli geliştiğini, diğer ülkelerle geniş ticârî bağlantıları olan önemli bir ülke konumuna geldiğini söyleyebiliriz. Bu gelişmenin tabii bir sonucu olarak da Mısır'da bazı şehirler birer ticâret merkezi olarak daha fazla gelişmiştir. Üçüncü bölümde bu konuyu ele alacağız.

III - FÂTİMİLER DÖNEMİ MISIR TİCÂRET MERKEZLERİ

Bu bölümde, Mısır'da ticâret merkezi olarak ortaya çıkan şehirler ve buralardaki faaliyetler üzerinde duracağız. Öncelikle bir noktaya işaret etmek gerekiyor. Ticârî faaliyetler Mısır'ın belirli şehirlerinde iki nedenden dolayı yoğunlaşmıştır. Birincisi, bu şehirlerin endüstri ve tarım bölgelerinin, ikincisi ise ticâret yollarının ortasında bulunmuş olmasıdır (111).

Burada ticâret merkezleri olarak üzerinde duracağımız şehirler Farama, Kulzüm, İskenderiye, Fustat, Asvan, Kûs, Tinnîs ve Dimyat'tır. Bu merkezler hakkında bilgi verirken bu şehirlerin coğrafi konumları, özellikleri, ticâret merkezi oluş nedenleri ve ticârî ilişkileri gibi konulara temas edeceğiz.

1 — FARAMA :

Bahru'r-Rûm kıyısında ve Cifâr bölgesinin merkezi olan Farama (112), Kuzey tarafından Mısır'ın ilk şehri olup Kızıl Deniz'e 3 fersah uzaklıktaydı (113).

(108) W. Heyd, *Yakın - Doğu Ticaret Tarihi*, Çev. Enver Ziya Karal, Ankara, 1975, s. 60.

(109) Goitein, A.g.e., c. I, s. 21.

(110) Heyd, A.g.e., s. 56.

(111) el-Beravî, A.g.e., s. 198. Ayrıca bkz. Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtîmiyye fi'l-Mağrib ve Mısır ve Suriye ve Bilâdi'l-Arab*, el-Kâhire, 1964, s. 598.

(112) Makdisî, A.g.e., s. 198. Makdisî, Mısır'ı yedi bölgeye ayırmaktadır. Bunlar Cifâr, Havf, Rif, İskenderiye, Makedonya, Yukarı Mısır, Vâhât ile Havf bölgesinin yukarısında bulunan Tinnîs ve Dimyat adalarıdır (A.e., ss. 193, 195.).

(113) el-Ya'kûbî, A.g.e., s. 330.

Çok sayıda güzel çarşıları bulunan ve yine bir çok ticâret yolunun geçtiği Farama'nın (114) Mısır ticâretinde önemli oluşunun başlıca nedeni, Suriye'ye giden sahil yolu üzerinde bulunmasıydı (115). Ayrıca Suriye ve diğer Doğu ülkelerinden gelen tüccârın ilk olarak uğradığı liman konumundaydı (116). Başka bir ifadeyle, Mısır'ın anahtarı durumunda olan Farama (117), Avrupa'dan gelen malların Kızıl Deniz'e ve Doğu ülkelerinden gelen malların da Avrupa'ya ulaştırılmasında çok önemli bir fonksiyonu yerine getirmekteydi.

el-Ya'kûbî'nin verdiği bilgiye göre çok farklı ülke ve yerlerden gelen insanların toplandıkları bir yer olarak Farama'ya (118), Suriye, Avrupa ve Doğu ülkeleri yanında Mısır dahilindeki Fustat'tan deniz ve kara yoluyla tüccar gelmekteydi (119). Ayrıca Kulzüm'den gelen gemiler, Nil'den elde edilen içme suyunu buraya taşıyordu (120).

Kısacası Farama, Mısır'ın özellikle Suriye, Doğu ülkeleri ve Avrupa ile ticâri bağlantısını sağlamada önem arz etmekteydi.

2. KULZÜM

Mısır'ın Havf bölgesinde bulunan Kulzüm (121), Kızıl Deniz kıyısında olup, Kâhire'ye 30 fersah (122) ve Fustat'a da 3 günlük mesafedeydi (123).

Ticâri yönden önemine gelince; Mısır'ın deposu, Hicâz'ın limanı ve hacıların ihtiyaçlarını sağlayan bir üs durumundaydı (124). Farama gibi Suriye'nin de limanı durumunda olan Kulzüm'den, Yemen ve Hicâz bölgelerine çeşitli türden ticâret malları gönderilmekteydi (125). Nitekim değişik yerlerden gelen tüccar, buradan sağladıkları bol miktardaki zahire ve yiyecek maddelerini aynı şekilde Hicâz ve Yemen'e ulaştırmaktaydılar (126).

(114) Makdisî, A.g.e., s. 195.

(115) el-Beravî, A.g.e., s. 297.

(116) Archibald, A.g.e., s. 258.

(117) İbrahim Hasan, A.g.e., s. 598.

(118) el-Ya'kûbî, A.g.e., s. 330.

(119) İbn Hakval, *Kitâbu Sûrati'l-Arz*, 2. bsk., Yay. J. H. Kromers, Lelden, 1938 - 1939, c. I, s. 144.

(120) el-Hamevî, A.g.e., c. IV, s. 290.

(121) Makdisî, A.g.e., s. 194.

(122) Nâser-e Khosraw, *Book of Travels (Safarnâma)*, Çev. W. M. Thackston Jr., New York, 1986, s. 43.

(123) el-Makrizî, *el-Hitat*, Mısır, 1325, c. I, s. 343; el-Hamevî, A.g.e., c. IV, s. 440.

(124) Makdisî, A.g.e., s. 196; el-Hamevî, A.g.e., c. IV, s. 440.

(125) el-Makrizî, A.g.e., c. I, s. 343; el-Hamevî, A.g.e., c. IV, s. 440.

(126) el-Ya'kûbî, A.g.e., s. 340.

Kulzüm'ün diğer yerlerle bağlantılarına bir başka örnek olmak üzere H. III/M. IX. asırda, Rahdâniler ismiyle bilinen Yahudi tüccar topluluğunun faaliyetlerine işaret etmek yerinde olacaktır. Bu tüccar topluluğu, Farama'dan Kulzüm'e, buradan Mekke ve Medine'nin limanları olan Câr ve Cidde'ye ve buradan da Sind, Hint ve Çin'e kadar bir çok ticâret malını götürmekte ve aynı şekilde de bazı mallarla Kulzüm'e dönmekteydiler (127).

Ayrıca Mısır, Suriye ve Kuzey Afrika'dan gelen hacılar Kulzüm üzerinden Medine'ye gidiyordu (128). Kısacası Kulzüm, Mısır'ın Hicâz ve Uzak Doğu ile bağlantısında çok önem taşımaktaydı.

3. İSKENDERİYE

Mısır'ın bölgelerinden birisi olan ve merkezi de aynı ismi taşıyan İskenderiye (129), son derece güzel çarşılarla sahipti (130). Makdisî İskenderiye'yi şu şekilde tavsif etmektedir: "**Bahru'r-Rûm kıyısında son derece güzel bir şehir olan İskenderiye... iklim ve âdetler açısından Suriye'ye benzemektedir. Çok miktarda yağmur almakta ve farklı iklimlerin ürünlerini ihtiva etmektedir.**" (131).

Mısır'ın başlıca limanlarından birisi olan İskenderiye'nin esas önemi, Doğu ülkelerinin mallarının ithalinde oynadığı rolde yatmaktadır (132).

Fâtîmîler'den önceki dönemde de İskenderiye bütün tüccarın geldiği önemli bir ticâret merkeziydi. H. III/M. IX. asrın son yıllarından itibaren, Abbâsîlerin siyasi ve en önemli ticâret merkezi olan Bağdad'a rakip olmaya başlamıştı (133). H. IV/M. X. asırda ise, Bağdad ile beraber, dünya ticâret mallarının belirlendiği bir merkez haline gelmişti (134).

H. V/M. XI. asırda İskenderiye açısından çok önemli bir değişiklik meydana gelmiştir. Fâtîmîlerin Mağrib'den Mısır'a gelmesiyle siyasi, kültürel ve ticâri faaliyetlerin yoğunlaştığı merkezler de değişmiştir. Kayrevan ve Mehdiyye'nin ticâri hayattaki yerini Kâhire ve İskenderiye almıştır (135).

(127) el-Beravî, A.g.e., s. 46.

(128) el-Ya'kûbî, A.g.e., s. 340.

(129) Makdisî, A.g.e., s. 194.

(130) Ibn Jubayr, A.g.e., s. 32.

(131) Makdisî, A.g.e., ss. 196 - 197.

(132) el-Beravî, A.g.e., s. 295.

(133) Heyd, A.g.e., s. 47.

(134) Adam Mez, *The Renaissance of Islam*, 1. bsk., Çev. Salahuddin Khuda Bukhsh ve D. S. Margolouth, London, 1937, s. 471.

(135) Goitein, A.g.e., c. I, s. 32.

İskenderiye bir ticâret merkezi olarak Mısır'ın iç ve dış ticâretinde çok önemli bir yere sahipti. Bal ve bal mumu, Mağrib ve Suriye'den ithal edilerek İskenderiye ve Dimyat yoluyla Kâhire'ye ulaşmaktaydı (136).

Bütün bu özellikleri nedeniyle İspanya, Portekiz, Afrika, Arabistan, Hint, Habeş, Nûbe, Yemen, Cezîre ve Suriye gibi yerlerden tüccar buraya gelmekteydi. Bu nedenle, bütün milletlerin birleştiği ortak bir ticâret merkezi konumundaydı (137). Hatta H. IV. ve V. asırlarda İskenderiye ile Atlantik ve Akdeniz kıyılarındaki limanlar arasında gemiler karşılıklı olarak gidip gelmekteydi (138). Mısır ve Suriye'den ipek elbiseler ihraç eden Amalfiyalı tüccar vasıtasıyla da İtalya ile ilişki içindeydi (139).

Mısır dahilinde ise, İskenderiye'nin Fustat (140), Asvan, Dimyat ve Tinnîs ile ticârî bağlantısı vardı (141).

Kısacası İskenderiye, Mısır'ın iç ve dış ticâretinde son derece önemli bir yere sahip liman ve ticâret merkeziydi.

4. FUSTAT

Makedonya bölgesinin merkezi olan Fustat, Nil kıyısında, Mağrib ile Arabistan'ın ortasında tesis edilmişti (142). Ticârî yönden önemine gelince, Fâtîmiler dönemi Mısır'ın ekonomik yapısı üzerinde incelemeler yapan çağdaş ilim adamlarından el-Beravî ve İbrahim Hasan, Fustat'ın, Mısır'ın en büyük ticâret merkezi olduğu görüşünü ileri sürmüşlerdir (143). Bunun nedeni ise Fustat'ın Nil kıyısında tesis edilmesi ve Nil sayesinde Asvan'dan Atlantik Okyanusu'na kadar Mısır'ın bütün kısımlarıyla bağlantılı olmasıdır. Ayrıca Hicâz, Suriye, Mağrib, Avrupa, Asya ve Afrika ile bağlantıları olup, Fâtîmilerin yeni hilâfet merkezi Kâhire kurulduktan sonra bile ticârî açıdan önemini korumuştur. Zira, başlangıçta askeri bir üs olarak kurulan Kâhire'de yaşayan insanlar, ihtiyaçlarını Fustat'tan temin ediyordu (144).

Ticârî önemi konusunda Makdisî de daha önceden bu durumlara ışık ederek, Fustat'ın her yönden tam bir metropolis olduğunu, ürünleri-

(136) A.e., c. I, s. 125.

(137) el-Beravî, A.g.e., s. 295.

(138) Goitein, A.g.e., c. I, s. 212.

(139) el-Beravî, A.g.e., s. 216.

(140) A.e., s. 282.

(141) Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Kitâbu'l-Muğrib*, Paris, 1965, s. 86.

(142) Makdisî, A.g.e., ss: 194, 197.

(143) el-Beravî, A.g.e., ss. 197, 198; İbrahim Hasan, A.g.e., s. 599.

(144) el-Beravî, A.g.e., s. 199.

nin ve çarşılarının son derece güzel olduğunu, Nişabur'dan daha kalabalık, Basra'dan daha güzel ve Şam'dan daha geniş olduğunu ifade etmiştir. Hatta daha da ileri giderek dünya ticaretinin merkezi olduğu şeklinde değerlendirmeler yapmıştır (145). Bu görüşlerde bir mübalağa sözkonusu olsa bile, yine de Fustat'ın durumu hakkında bilgi vermesi açısından dikkate alınmalıdır.

Aynı şekilde dönemin meşhur seyyahlarından Nâsır-ı Husrev de, Fustat'ın Kandiller Çarşısı (Sûku'l-Kanâdil)'ni tavsif ederken **"Hiç kimse başka bir yerde böyle bir çarşığı görmemiştir. Dünyanın her tarafından en nadide eşyalar burada bulunabilir."** (146) sözleriyle, hem bu çarşısının ve hem de Fustat'ın önemine işaret etmiştir. S.D. Goitein de Fustat ile Kâhire'yi karşılaştırırken, Fustat'ın, Kâhire'nin iş merkezi olduğunu ifade etmiştir (147).

Ayrıca bir endüstri merkezi de olan Fustat'ta şeker, sabun ve cam üretilmekteydi (148). Bunların yanısıra her türlü porselen üretimi de gerçekleştirilmekteydi (149). Özellikle porselen üretiminin gerçekleştirilmesi son derece dikkat çekicidir.

Fustat'ın ticârî ilişkilerine gelince, Mısır dahilinde İskenderiye ile nehir yoluyla bağlantılı olup (150), Yukarı Mısır'dan pirinç, yün, sirke ve üzüm; Dimyat ve Feyyum'dan dokumalar, Farâma'dan da balık Fustat'a gelmekteydi (151).

Mısır'ın dış ilişkilerindeki rolüne gelince, Bizans'lı tüccar Fustat'a gelmekteydi. Hatta burada kendilerine ait ticâret mahalleri de vardı (152). Silah ve bakır eşyalar Şam'dan ithal edilerek Fustat'a getiriliyordu (153). Filistin'e giden yol ile, Kuzey Afrika'ya giden 3 yoldan birisi Fustat'tan başlamaktaydı (154). Bu bilgiler bize Suriye, Filistin ve Kuzey Afrika ile ticârî ilişkilerinin bulunduğunu göstermektedir. Nitekim Kuzey Afrika ile ilişkisine işaret eden Nâsır-ı Husrev, daha önce işaret ettiğimiz Kandiller Çarşısı'na, Kuzey Afrika'dan ithal edilen son derece güzel kristal ve ürünlerinin getirildiğini belirtmektedir (155).

(145) Makdisi, A.g.e., s. 197.

(146) Nâşer-e Khosraw, A.g.e., s. 53.

(147) Goitein, A.g.e., c. I, s. 188.

(148) İbn Dukmak, el-İntisâr li-Vâsıtati Akdi'l-Emsâr, Beyrut, 1983, 1. cüz. s. 108.

(149) Nâşer-e Khosraw, A.g.e., s. 54.

(150) Goitein, A.g.e., c. I, s. 299.

(151) Makdisi, A.g.e., s. 203.

(152) el-Beravi, A.g.e., s. 227.

(153) A.e., ss. 233, 255.

(154) A.e., ss. 293, 295.

(155) Nâşer-e Khosraw, A.g.e., s. 53.

Kısacası, Mısır'ın en büyük ticâret merkezi şeklinde tavsif edilen Fustat, ayrıca bir endüstri merkezi olarak Kâhîre'nin kurulup gelişmesine kadar bu özelliğini korumuş; daha sonra yerini tamamen Kâhîre'ye bırakmıştır.

5. ASVAN

Yukarı Mısır bölgesinin merkezi olan Asvan da, Nil kıyısında kurulmuş olup (156), aynı bölgedeki Kus şehri ile arasında 8 fersah bulunmaktaydı (157).

Ticâri yönden ise, Nûbe, Sudan ve Ayzab'dan gelen tüccarın toplandığı bir yer (158) olması yanında üzüm ve hurma ticâretinde çok meşhurdur (159).

Mısır içindeki diğer şehirlerden Ayzab ve Kâhîre ile bağlantısı olan Asvan, Ayzab yoluyla Hicâz, Yemen ve Hint'e bağlanmaktaydı (160).

Mısır dışındaki yerlerden özellikle Sûdan'dan kendi gemileriyle Cenâdil'e gelen tüccar, buradan beraberinde getirdikleri malları kara yoluyla Asvan'a getirmektedirler (161).

Kısacası Asvan, Nûbe, Sûdan ve Mısır ticâretinin birleştiği yer olması açısından önem arz etmekteydi.

6. KÛS

Yukarı Mısır bölgesinin en önemli şehri olan Kûs (162), son derece güzel çarşıları olan bir ticâret merkeziydi (163).

Ticâri yönden önemine gelince; öncelikle Mağrib, Mısır ve diğer yakın yerlerden gelen yolcu ve hacıların buluşma (164) ve Aden'den gelen tüccarın durak yeriydi (165).

İkinci olarak da Kızıl Deniz ile Nil nehri arasındaki kervan yollarının sonunda bulunması nedeniyle, Habeş ve Arabistan'dan gelen kervanla-

(156) Makdisî, A.g.e., s. 201; el-Hamevî, A.g.e., c. I, s. 227.

(157) Ibn Jubayr, A.g.e., s. 51.

(158) el-Beravî, A.g.e., s. 198.

(159) el-Hamevî'nin bildirdiğine göre hurmalarının benzeri Irak ve Hicâz'da da-hi yoktu. (A.g.e., c. I, s. 227.).

(160) el-Makrizî, A.g.e., c. I, s. 319.

(161) Mez, A.g.e., s. 491.

(162) el-Hamevî, A.g.e., c. IV, s. 469; Goitein, A.g.e., c. I, s. 287.

(163) Ibn Jubayr, A.g.e., s. 57.

(164) A.e., s. 58.

(165) el-Hamevî, A.g.e., c. IV, s. 469.

rın buluşma yeri özelliğini taşımaktaydı (166). Ayrıca Heyd'in tesbitine göre çok canlı bir ithalat ve ihracat merkeziydi (167).

Mısır dahilinde birisi Asvan üzerinden gelen iki yolla Ayzab ile (168) ve ayrıca Fustat ile de bağlantılıydı (169).

Kısacası Kûs, Mısır'ın Mağrib, Arabistan, Habeş ve özellikle Aden ile ticâri ilişkilerinde önemli bir konuma sahipti.

7. TİNNİS

Bahru'r- Rûm ile Nil arasında kurulan küçük bir şehir olan Tinnîs (170), Suriye ve Mağrib'den gelen gemiler için bir limana da sahip güzel bir yerdî (171). Hatta Nâsır-ı Husrev'in ifadesiyle, Fâtîmî Halifesi ve tüccara ait yüzlerce gemiyi de barındırmaktaydı (172). Bağdad'ın küçültülmüş şekli, doğu ve batının ticâret merkezi gibi özelliklerle tavsîf edilen Tinnîs (173), meşhur bir endüstri ve dokumacılık merkeziydi (174).

Renkli dokumalar ve bukelamun adı verilen ve günün farklı saatlerinde güneş ışığının durumuna göre değişik renklerde görülen diğer bir tür özel dokuma kumaşın üretildiği bu merkez (175), Mısır dahilinde Farama (176) ve Fustat (177) ile bağlantı içindeydi.

Mısır haricinde ise Suriye, Bizans ve Kıbrıs ile yakın ticâri ilişkileri bulunmaktaydı (178).

Kısacası Tinnîs, H. 624 tarihinde tamamen tahrip edilinceye kadar (179) özellikle dokumacılıktaki önemi nedeniyle Mısır'ın ticâri hayatında önemli bir yere sahipti.

8. DİMYAT

Son ticâret merkezi olarak üzerinde duracağımız Dimyat, Mısır ile

(166) el-Beravî, A.g.e., s. 290.

(167) Heyd, A.g.e., s. 425.

(168) Ibn Jubayr, A.g.e., s. 60.

(169) el-Hamevî, A.g.e., c. IV, s. 469.

(170) Makdisî, A.g.e., s. 201.

(171) el-Ya'kûbî, A.g.e., ss. 337 - 338.

(172) Nâşer-e Khosraw, A.g.e., s. 39. Ayrıca bkz., el-Mâcid, a.g.e., s. 122.

(173) Makdisî, A.g.e., s. 201.

(174) Goitein, A.g.e., c. I, ss. 98, 156.

(175) el-Hamevî, A.g.e., c. II, s. 60; Nâsır, A.g.e., s. 39.

(176) el-Makrizî, A.g.e., c. I, s. 287.

(177) el-Beravî, A.g.e., s. 281.

(178) A.e., s. 296.

(179) el-Makrizî, A.g.e., c. I, s. 293.

Tinnîs arasında, Bahru'r-Rûm ile Nil nehri arasında (180) ve Nil'in doğu kolunun girişindeki büyük liman (181) olma özelliğini taşıyan önemli bir yer olup, Tinnîs ile arasında 12 fersah mesafe bulunmaktaydı (182).

Ticârî yönden önemine gelince; Mısır'ın doğu kısmında Dimyat, Tinnîs ve Farama olmak üzere üç büyük liman bulunmaktaydı. Bunlar, Kızıl Deniz üzerinden Uzak Doğu'ya yapılan ticârette önemliydiler (183). Bunlar arasında Dimyat ise, özellikle Hint ticâret malları için bir pazar olma niteliğini taşımaktaydı (184). Ayrıca bal ve bal mumu, Mağrib ve Suriye'den Dimyat üzerinden de Mısır'a ithal edilmekteydi (185).

Bundan başka Dimyat, Mısır'ın önde gelen endüstri ve sanayi merkezlerinden olup, özellikle beyaz renkli dokumalarıyla çok meşhurdur (186). Hatta Nâsır-ı Husrev'in bildirdiğine göre, bu tür dokumalar Tinnîs'in dokumalarından daha iyiydi (187). Ayrıca burada bulunan Dâru's-Sinâ'da gemi yapılmaktaydı (188). Bu şekilde Mısır'ın ekonomisine büyük katkılar sağlanmış oluyordu.

Mısır'ın dış ticâretindeki yerine gelince, Dimyat'ın Suriye, Bizans ve Kıbrıs ile, buralara daha yakın olması nedeniyle ticârî ilişkileri bulunmaktaydı (189). Bu ülkeler ve Yunanistan, Ermenistan ve Venedik gibi yerlerden de gemiler sık sık buraya gelmekteydi. Hint baharatları, Dimyat'tan Akdeniz kıyılarına dağılmaktaydı (190).

Kısacası Dimyat, önemli bir liman şehri ve endüstri merkezi olarak, Mısır'ın Akdeniz ülkeleri ve Uzak Doğu ile ticârî bağlantılarının kurulmasında önemli bir yere sahipti.

Sonuç olarak Mısır, Abbâsîler'in yanısıra farklı bir düşünceyle ortaya çıkan Fâtîmîler'in hilâfet ve siyasi merkezi olarak, önceki dönemlerin aksine daha fazla güçlenmiştir. Siyasi yönden önem kazanmasıyla paralel olarak ticârî yönden de gittikçe önem kazanmıştır. Başka bir ifadeyle, Abbâsîler döneminde Bağdad ve Basra gibi şehirlerin ve bu şehirlerin bulunduğu Irak bölgesinin ekonomik yönden canlanması gibi, Fâtîmîler

(180) el-Hamevî, A.g.e., c. II, s. 537.

(181) Goitein, A.g.e., c. I, s. 37.

(182) el-Makrizî, A.g.e., c. I, s. 344.

(183) Cemâlüddin eş-Şeyyâl, *Mücmelü Târihi Dimyât*, İskenderiye, 1949, s. 66.

(184) Heyd, A.g.e., s. 429.

(185) Goitein, A.g.e., c. I, s. 125.

(186) el-Makrizî, A.g.e., c. I, s. 286; el-Hamevî, A.g.e., c. II, s. 538.

(187) Nâşer-e Khosraw, A.g.e., s. 39.

(188) eş-Şeyyâl, A.g.e., s. 15.

(189) el-Beravî, A.g.e., s. 296.

(190) Heyd, A.g.e., ss. 429, 435.

döneminde de Mısır aynı şekilde ekonomik yönden gelişmiştir. Bunda, Fâtîmîlerin yeni bir devlet olarak ortaya çıkması yanında, Abbâsîlerin güç kaybederek dönemin en önemli ticâret merkezlerinden olan Bağdad'ın eski önemini ve fonksiyonunu kaybetmesi de önemli rol oynamıştır. Ayrıca Fâtîmî halifelerinin Mısır'da takip ettikleri politika, ticâreti teşvik etmeleri gibi diğer nedenler de, Mısır'ın zaten sahip olduğu potansiyelinin canlılık kazanmasına ve İslâm dünyasının ticâretinin daha yoğun bir şekilde burada gerçekleşmesine uygun bir ortam hazırlamıştır. Bu değişikliğe paralel olarak da yukarıda ana hatlarıyla üzerinde durmaya çalıştığımız bazı şehirler, birer ticâret ve endüstri merkezi olarak gelişerek, Mısır'ın ekonomisinde daha fazla etkili olmuşlardır. Tabii olarak da Fâtîmîler'in siyasi yönden zayıflayarak güç kaybetmeleri, ekonomik açıdan da zayıflamalarına, ticârî hayatta görülen canlılığın kaybolmasına yol açmış, dünyanın başka kısımlarının bu anlamda daha fazla gelişmesine neden olmuştur.